

Alternatywne Sieci Żywnościowe w Polsce: instytucje, praktyki i ograniczenia wspólnototwórcze.

AUTOREFERAT

- Imię i nazwisko: **Ruta Śpiewak**
- **Posiadane dyplomy, stopnie naukowe lub artystyczne**
28 maja 2012 roku uzyskałam tytuł doktora nauk humanistycznych w zakresie socjologii, nadany uchwałą rady Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego, Uniwersytetu Łódzkiego.
- **Informacja o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych lub artystycznych**
Od 2006 roku jestem zatrudniona w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- **Omówienie osiągnięć, o których mowa w art. 219 ust. 1 pkt. 2 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. z 2021 r. poz. 478 z późn. zm.).**

1.1. Ogólna charakterystyka głównego osiągnięcia

Głównym osiągnięciem naukowym, na podstawie którego wnioskuję o nadanie mi stopnia doktora habilitowanego, jest opublikowany w latach 2015-2024 cykl dwunastu artykułów naukowych poświęconych alternatywnym sieciom żywnościowym (ang. Alternative Food Networks – AFN) w ramach społecznych studiów nad jedzeniem, wpisujących się w koncepcję rozwoju obszarów wiejskich oraz wykorzystujących teorię dóbr wspólnych Elinor Ostrom. Cykl ten stanowi pierwszą interdyscyplinarną analizę AFN w Polsce, osadzoną w koncepcjach rozwoju wiejskiego i teorii dóbr wspólnych.

Spośród należących do cyklu artykułów, siedem zostało opublikowanych w czasopiśmie o zasięgu globalnym, posiadających impact factor i uwzględnianych w Journal Citation Reports. Pozostałe pięć opublikowano w czasopiśmie ważnych dla badań społecznych w regionie Europy Środkowo-Wschodniej. Łączna liczba cytowań cyklu (wg Google Scholar, bez autocytowań) przekracza obecnie 210, a wszystkich moich publikacji wynosi 590.

Na wspomniany cykl składają się następujące prace:

- 1) Bilewicz, A., Śpiewak, R. (2015). Enclaves of activism and taste: Consumer cooperatives in Poland as alternative food networks. *Social Science Review. (Socio.Hu)*, 5(S13), 145–166.
- 2) Śpiewak, R. (2016a). Multifunctionality of Organic Farming: Case Study from Southern Poland. *European Countryside*, 8(1), 1–15. <https://doi.org/10.1515/euco-2016-0001>.
- 3) Śpiewak, R. (2016b). The Social Process of Defining Quality Food, Based on the Opinions of Polish Consumer Cooperative Members. *Wieś i Rolnictwo*, 173(4), 123–139.
- 4) Bilewicz, A., Śpiewak, R. (2018). Beyond the “Northern” and “Southern” Divide: Food and Space in Polish Consumer Cooperatives. *East European Politics and Societies*, 33(3), 579–602. <https://doi.org/10.1177/0888325418806046>.
- 5) Milczarek-Andrzejewska, D., Śpiewak, R. (2018). Farmers’ Associations: Their Resources and Channels of Influence. Evidence from Poland. *Sociologia Ruralis*, 58(4), 825–845. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/soru.12207>.
- 6) Goszczyński, W., Śpiewak, R., Bilewicz, A., & Wróblewski, M. (2019). Between Imitation and Embeddedness: Three Types of Polish Alternative Food Networks. *Sustainability*, 11(24). <https://doi.org/10.3390/su11247059>.
- 7) Jackson, P., Rivera Ferre, M.G., Candel, J., Davies, A., Derani, C., de Vries, H., Dragović-Uzelac, V., Hoel, A.H., Holm, L., Mathijs, E., Morone, P., Penker, M., Śpiewak, R., Termeer, K., & Thøgersen, J. (2021). Food as a commodity, human right or common good. *Nature Food*, 2(3), 132–134. <https://doi.org/10.1038/s43016-021-00245-5>.
- 8) Śpiewak, R., Kłoczko-Gajewska, A., Kłobukowska, J. (2022). Znaczenie obszarów wspólnie użytkowanych (land commons) w Polsce w produkcji żywności – wstęp do dyskusji. *Wieś i Rolnictwo*, 3(196), 109–132.
DOI: <https://doi.org/10.53098/wir032022/04>.
- 9) Goszczyński, W., Śpiewak, R. (2023). The dark side of the bun: endo and exogenous class exclusions in Polish alternative food network. *Food, Culture & Society*, 26(5), 1107–1133. <https://doi.org/10.1080/15528014.2022.2096367>.
- 10) Robinson, J.M., Śpiewak, R. (2023) In Common or Enclosed: A Comparison of Farmers’ Market Development in Poland and the United States. *International Journal of the Commons*, 17(1), 211–227. <https://www.jstor.org/stable/48756447>.

- 11) Śpiewak, R., Goszczyński, W. (2023). Alternative Food Networks from the Institutional Perspective. *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 29(1), 5–24.
- 12) Bilewicz, A., Śpiewak, R. (2024). A repeasantisation in Poland? New farmers, the peasant mode of production and their situations in local communities. *The Journal of Peasant Studies*, 51(7), 1563–1583. <https://doi.org/10.1080/03066150.2023.2300778>.

Odnosząc się do poszczególnych artykułów, w dalszej części autoreferatu będę podawać ich numer z powyższej listy, przy czym kolejność omówienia będzie wynikała przede wszystkim z powiązań tematycznych między artykułami, a nie z chronologii ich publikacji.

Dodatkowym osiągnięciem wynikającym z wieloletniej pracy badawczej nad alternatywnymi sieciami żywnościowymi jest zbudowanie zespołu współpracowników, zarówno polskich, jak zagranicznych (z Europy i Stanów Zjednoczonych), z którymi dzielę zainteresowania i którzy są współautorami wielu moich prac. Wychodzę z założenia, że wspólna praca daje efekt synergiczny i często pozwala osiągnąć więcej niż wysiłek indywidualny. W niektórych przypadkach współpraca pozwoliła także na zrealizowanie badań porównawczych między różnymi krajami i pełniejsze uwzględnienie kontekstów lokalnych. Dzięki współpracy z różnymi badaczami miałam okazję czerpać inspiracje z wielu dyscyplin naukowych. Przykładem jest wykorzystanie dorobku noblistki z dziedziny ekonomii Elinor Ostrom dotyczącego dóbr wspólnych (the commons). Pogłębienie mojej wiedzy na ten temat i wplecenie teorii dóbr wspólnych w prace badawcze nad alternatywnymi sieciami żywnościowymi było możliwe dzięki rocznemu pobytowi (w latach 2019-2020) w Ostrom Workshop na Indiana University w Bloomington. Otrzymane w Ostrom Workshop stypendium pozwoliło na zrealizowanie, w duchu teorii instytucjonalnej oraz dóbr wspólnych, badania praktyk produkcyjnych i konsumpcyjnych istniejących równoległe do dominującego systemu żywnościowego.

Cykl publikacji, który przedstawiam w niniejszym autoreferacie, stanowi istotny wkład w istniejący stan wiedzy o alternatywnych sieciach żywnościowych. Jest także ważny z punktu widzenia rozwijania metodologii badań nad tą tematyką w Polsce.

W szczególności:

1. pogłębiając rozumienie tego, czym są alternatywne sieci żywnościowe i jakie pełnią role z punktu widzenia społecznego. Przez lata były one postrzegane jednowymiarowo jako zjawisko wyłącznie pozytywne. Analizy, które prowadziłam, wskazują zarówno mocne strony, jak i słabości tych praktyk z punktu widzenia mieszkańców miast i wsi;
2. wnoszę do polskich badań wiejskich problematykę napięć między koncepcjami i praktykami tworzonymi w tzw. centrum naukowym (głównie w krajach anglojęzycznych) a

kulturą i instytucjami półperyferii, za jakie uważa się m.in. kraje Europy Środkowo-Wschodniej;

3. wprowadzam nowatorską, dotąd niestosowaną w polskich badaniach metodę analizy alternatywnych sieci żywnościowych, łączącą podejście instytucjonalne z teorią dóbr wspólnych. Takie ujęcie umożliwia pogłębioną analizę zjawisk związanych z rolnictwem i żywnością w ramach studiów wiejskich, uwzględniającą zarówno formalne, jak i nieformalne ramy działania aktorów. Szczególnie ważne było dla mnie przesunięcie paradygmatu z postrzegania żywności wyłącznie jako towaru na uznanie jej za dobro wspólne.

Moje badania są silnie zakorzenione zarówno w dorobku socjologii wsi, jak i podejściu charakterystycznym dla współczesnych społecznych studiów nad jedzeniem. Wynika to z doświadczenia pracy w różnych zespołach badawczych i obserwacji systemu żywnościowego z różnych perspektyw. Badania uwarunkowań rozwoju rolnictwa ekologicznego w kontekście ekonomiczno-społecznego rozwoju obszarów wiejskich, które prowadziłam systematycznie w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN od czasu uzyskania stopnia doktora, pozwoliły mi zidentyfikować wiele słabości systemu żywnościowego, szczególnie w jego polskiej odsonie. Przedstawiany w niniejszym autoreferacie cykl publikacji czerpie także z tego doświadczenia.

Z kolei analiza AFN-ów z perspektywy socjologicznej wydaje się głęboko uzasadniona, gdyż są to nowe struktury społeczne, których powstawanie i przekształcenie dotyka szerokiej gamy współczesnych problemów, w tym między innymi: postaw wobec zmian klimatu, praktyk okołożywnościowych w kontekście różnic klasowych (w niektórych kontekstach geograficznych także rasowych), manifestacji kapitału społecznego, relacji miasto-wieś. Tymi zagadnieniami miałam okazję zajmować się podczas pracy w projektach NCN (Narodowego Centrum Nauki), a także w trakcie wyjazdów stypendialnych (Włochy, Finlandia, USA) i projektach, które realizowałam bez pozyskania środków finansowych.

Kolejnym, szczególnie dla mnie interesującym aspektem funkcjonowania AFN-ów, jest sposób, w jaki ich działania wywołują bądź ujawniają napięcia wokół problemu żywności. Producenci żywności należący do sieci alternatywnych najczęściej posługują się logiką zbliżoną do tej, według której funkcjonowała chłopska gospodarka (van der Ploeg, 2008), a więc bazującą na jak najdalej idącej autonomii, będącej pochodną posiadanych zasobów oraz relacji z naturą. Współdziałanie w sieciach ujawnia szereg społecznych różnic, które mogą prowadzić do konfliktu.

Wreszcie AFN-y obejmują praktyki zaczerpnięte z innych kontekstów kulturowych, które przecinają się z praktykami charakterystycznymi dla regionu Europy Środkowej. To zaś powoduje potrzebę szukania ram analitycznych adekwatnych dla naszej specyfiki.

Konieczność opracowania takich ram jest jednym z istotnych wniosków z moich badań i zarazem wyzwaniem, które stawiam sobie w przyszłych projektach.

1.2. Alternatywne Sieci Żywnościowe i ich miejsce w dyskursie naukowym

Pojęcie alternatywnych sieci żywnościowych pojawia się w dyskursie naukowym pod koniec lat 90. XX wieku. Kluczowy wkład w definiowanie i rozumienie tego pojęcia miał David Goodman, który w artykule *Rural Europe Redux? Reflections on Alternative Agro-Food Networks and Paradigm Change*, opublikowanym w *Sociologia Ruralis* w 2004 roku (Goodman, 2004), zauważał, że te sieci już z samej swojej natury zmieniają relacje między produkcją a konsumpcją, gdy zaczynają działać w szerszym zakresie przestrzennym i czasowym. Podkreślał rolę aktywnych konsumentów w wymiarze społecznym i politycznym w tworzeniu i podtrzymywaniu tych form gospodarki. W tym tekście, jak i innych (por. Goodman, 2014) podkreślał, że odnosi się tylko do doświadczeń z tzw. krajów Europy Zachodniej i USA. Na problem powstającej w badaniach nad AFN luki geograficznej zwracał uwagę Petr Jehlicka (2012, 2021) czy Wojciech Goszczyński (2023).

Niezależnie od przyjętej perspektywy dyscyplinarnej pojęcie AFN obejmuje wiele inicjatyw o różnej skali i charakterze, połączonych celem stworzenia podwalin alternatywnego rozwiązania dla zglobalizowanej przemysłowej produkcji i dystrybucji żywności (Murdoch, 2006, Jarosz, 2008, Brunori, 2011, Bilewicz, 2013). Niektórzy badacze sugerują też, że alternatywne podejścia do żywności powinny być postrzegane jako objaw nowego „postproduktywistycznego porządku”, który wyłania się na Zachodzie (Renting et al., 2003). Inicjatywy te odwołują się często do koncepcji wykraczających poza kwestie żywienia, takich jak lokalność, zakorzenienie, zrównoważenie, jakość (Michel-Villarreal et al., 2025). Termin AFN nie jest jednoznacznie zdefiniowany, co pozwala autorom i badaczom używać go w stosunku do wielu różnych inicjatyw żywieniowych, bez jasnego odniesienia do charakteru ich „inności” i określać te inicjatywy jako innowacyjne lub zrównoważone, bez głębszej analizy znaczenia tych określeń (Forsell, 2015, Tregear, 2011). Pojawiają się zatem krytyczne głosy, zastanawiające się nad możliwością skalowalności proponowanych rozwiązań (Michel-Villarreal et al., 2025), wskazujące na możliwość wzmocnienia przez inicjatywy żywieniowe społecznych i klasowych wykluczeń (Goszczyński i Śpiewak, 2023), a także wskazujące na problem przejmowania języka i wartości AFN przez duże korporacje (Ajates, 2021). W związku z niewielką skalą działania alternatywne sieci żywnościowe są niekiedy określane jako laboratoria zmiany (Tregear, 2011, Bui et al., 2016, Goszczyński 2023), a więc jako przestrzenie, gdzie testowane są innowacje społeczne (Zoll, 2021).

Problematyka Alternatywnych Sieci Żywnościowych w Polsce po raz pierwszy została użyta przez Wojciecha Goszczyńskiego i Wojciecha Kniecia (Goszczyński, Knieć, 2010). Ten pierwszy kontynuował badania w różnych zespołach i kontekstach np.: w polskim – w pracy Goszczyńskiego wraz z Michałem Wróblewskim i Anną Wójtewicz (2018) analizowano społeczne praktyki konstruowania jakości w AFNach. Autorzy pokazali, że definicje jakości są ściśle powiązane z relacjami między producentami i konsumentami oraz z neoruralistycznymi wyobrażeniami wsi jako przestrzeni autentycznej, zdrowej i naturalnej.

Szczególną rolę w polskiej literaturze odegrały badania Ewy Kopczyńskiej (2017, 2021), która zwróciła uwagę na wielowymiarowość alternatywnych obiegów żywności. Jej prace obejmują zarówno formalne inicjatywy rynkowe, jak i nieformalne sieci wymiany i współdzielenia. Wprowadza do polskiej dyskusji perspektywę krytyczną, wskazującą na ambiwalencje pomiędzy lokalnością, jakością i zrównoważonością społeczną. Kopczyńska podkreśla, że alternatywność w polskim kontekście nie sprowadza się wyłącznie do skracania łańcuchów dostaw czy akcentowania lokalności. Równie istotne są codzienne praktyki społeczne – wymiana sąsiedzka, wspólne gotowanie czy wspieranie drobnych producentów – które często umykają analizom koncentrującym się na instytucjonalnych formach AFN-ów. Na zróżnicowanie klasowe postrzegania smaku, które często również jest wzmacniane przez samych badaczy, zwraca uwagę Justyna Straczuk (2022). Z punktu widzenia prowadzonych tu analiz jest to istotne, bowiem alternatywne modele sieci żywnościowych, które często promują lokalność, autentyczność i naturalność, mogą odzwierciedlać te klasowe podziały smaków.

1.3. Szczegółowy opis cyklu publikacyjnego

Problem alternatywnych sieci żywnościowych podjęłam w 2015 roku w artykule opublikowanym na łamach węgierskiego czasopisma *Social Science Review* (artykuł nr 1). W pracy tej zastanawiam się nad specyfiką polskich alternatywnych sieci żywnościowych, analizując strukturę społeczną kooperatyw spożywczych, do których należą zarówno rolnicy, jak przedstawiciele miejskiej klasy średniej. Wniosuję, że kształt alternatywnych sieci żywnościowych w Polsce wynika z szerszych procesów i podziałów w polskim społeczeństwie związanych z potransformacyjnym i półperiferyjnym statusem kraju. Specyficzny, enklawowy charakter kooperatyw jest wzmacniany przez trudności we współpracy między ich członkami, a także między różnymi kooperatywami. Co istotne dla charakteru tych sieci, świadomie alternatywne, zrównoważone lub ekologiczne gospodarstwa rolne, z których rekrutują się dostawcy kooperatyw, są na polskiej wsi rzadkością i działają raczej w izolacji od konwencjonalnych rolników. Równocześnie zwracam uwagę, że choć w okresie przed II wojną

światową spółdzielczość w Polsce była dobrze rozwinięta (Błesznowski, 2014), obecne formy kooperatyw spożywczych są zaczerpnięte z innych kontekstów kulturowych. Może to być jedną z przyczyn ich niedorozwoju (do tego wątku odniosę się jeszcze w dalszej części autoreferatu).

Na artykuł składają się osobno prowadzone przeze mnie badania z rolnikami i liderami kooperatyw spożywczych i badania uczestniczące w jednej z kooperatyw przeprowadzone przez drugą autorkę. Rama konceptualizacji była wynikiem bliskiej współpracy z Aleksandrą Bilewicz, natomiast moją propozycją była interpretacja dotycząca enklawowego charakteru polskich kooperatyw, a wątek ten pojawia się też w kolejnych moich artykułach.

Rozważania nad społeczną strukturą kooperatyw spożywczych w Polsce kontynuuję na łamach *European Countryside* (artykuł nr 3) gdzie wskazuję, że inicjatywy tego rodzaju są zdominowane przez osoby dobrze wykształcone i charakteryzujące się relatywnie wysokim poziomem kapitału społecznego, co przejawia się w skłonności do nieformalnej współpracy i zaufania, a osoby zaangażowane posiadają dużą wiedzę na temat wysokiej jakości żywności. Nie ulega wątpliwości, że kooperatywy spożywcze stanowią ważną część alternatywnego podejścia do systemu żywnościowego. Są bowiem przejawem zmieniających się potrzeb konsumentów i zarazem ich zdolności do działania grupowego w obszarze, który tradycyjnie pozostawał domeną indywidualną. W artykule, który ukazał się na łamach *East European Politics and Societies* (artykuł nr 4), analizuję percepcję członków kooperatyw żywnościowych i przestrzeni jej produkcji. Prowadzi to do wniosku o istniejącym w literaturze przedmiotu podziale na AFN-y „północne” i „południowe”. Te pierwsze to silniej uregulowane sieci z krajów takich jak Holandia, Niemcy, Dania, opierające działalność na oficjalnych certyfikatach i sformalizowanych relacjach między partnerami. Instytucje „południowe” natomiast często odchodzą od certyfikacji na rzecz subiektywnego odczucia jakości i smaku żywności. Często odwołują się przy tym do lokalnych i regionalnych tradycji, jak na przykład sprzedaż bezpośrednia we Włoszech i Hiszpanii. Co ważne, podział północ-południe nie pozwala uchwycić złożonej sytuacji postkomunistycznych krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Podczas gdy jeden z typów polskich kooperatyw, który określamy terminem „aktywistyczny”, pod pewnymi względami przypomina „północne” AFN, spółdzielnie „zorientowane na konsumpcję” wykazują wiele cech typu „południowego”. Charakterystyka relacji kooperatyw z producentami żywności, a także preferencje wyrażane przez konsumentów przywodzą z kolei na myśl nieformalne sieci żywnościowe rozpowszechnione w okresie komunistycznej gospodarki niedoboru. Dlatego też alternatywne sieci żywnościowe w krajach Europy Środkowo-Wschodniej wymagają nowej interpretacji, która może zmienić ogólną kategoryzację AFN. Artykuł bazuje na moich wieloletnich badaniach i obserwacjach

kooperatyw. Opracowałam koncepcję porównawczą, analizy kulturowo-historycznej, jak i zaproponowałam wnioski dotyczące specyfiki Europy Środkowo-Wschodniej.

Rozwój alternatywnych sieci żywnościowych w Polsce niewątpliwie wpisuje się w ogólną transformację polskiego społeczeństwa i istniejące w nim podziały. W artykule opublikowanym w *Food, Culture & Society* (artykuł nr 9) wskazuję, że choć większość badanych instytucji tego typu jest tworzona przez ludzi i dla ludzi o wysokim kapitale społecznym, ludzkim i ekonomicznym, to pewna ich część – jak Rodzinne Ogrody Działkowe – bazuje przede wszystkim na klasie ludowej. Praktyki klasy ludowej w zakresie żywienia są znacznie bardziej zakorzenione w rodzinnych i lokalnych tradycjach, przez co wymykają się ramom pojęciowym i organizacyjnym alternatywnych sieci żywnościowych, pochodzącym ze świata klasy średniej. Natomiast motywacja uczestnictwa w AFN-ach jest charakterystyczna dla polskiego potransformacyjnego społeczeństwa i niezależna od podziałów klasowych. Wynika bowiem przede wszystkim z potrzeby dbania o zdrowie swoje i osób najbliższych oraz z lęku i deficytu zaufania do instytucji publicznych. Jest także przejawem silnej koncentracji na rodzinie i jej potrzebach. Paradoksalnie więc, alternatywne sieci żywnościowe są reakcją na indywidualne lęki, polegającą na tworzeniu sieci współpracy. Sporadycznie jedynie pojawiają się motywacje bardziej altruistyczne lub odnoszące się do problemów globalnych, na przykład troska o środowisko naturalne. Odróżnia to polskie AFN-y od wielu inicjatyw w krajach Zachodu. Dominujące znaczenie motywacji personalno-rodzinnych nie oznacza, że alternatywne sieci żywnościowe w Polsce są wolne od konfliktów na tle światopoglądowym, a nawet od wykluczania uczestników z powodów klasowych czy ekonomicznych. Wykluczenia określane jako endogeniczne związane są z dominacją przedstawicieli miejskiej klasy średniej, osób dysponujących kapitałem i kierujących się idylliczną wizją wiejskiego jedzenia. Wykluczenia określane jako egzogeniczne wiążą się z bardzo silnym i narastającym w Polsce podziałem politycznym i kulturowym między miejską (pochodzącą z miast) klasą średnią a ludnością wiejską, która dostarczała żywność, czyli (uboższą) klasą ludową. Niektóre z zaobserwowanych wykluczeń wydają się mieć charakter uniwersalny i są wynikiem procesów rozwojowych typowych dla alternatywnych praktyk żywnościowych. Dotyczy to przede wszystkim dominującej pozycji miejskich klas średnich i wyższych w zazwyczaj dość hermetycznych i elitarnych sieciach, takich jak stowarzyszenia producentów wina, grupy zakupowe czy spółdzielnie konsumenckie. W tym sensie polskie alternatywne sieci żywnościowe wpisują się w uniwersalną trajektorię, tworząc przestrzeń konsumpcji dla tych, którzy dysponują środkami i zasobami pozwalającymi na uczestnictwo w takich sieciach. W przeciwieństwie do nich sieci osadzone w kontekście lokalnym (ogrody działkowe, targi rolnicze, targowiska lokalne) charakteryzują się mniejszymi napięciami klasowymi. Wykluczenia wynikają tu raczej z konserwatywnych wyobrażeń społecznych, kultywowanych

przez członków tych sieci. Ta publikacja odwołuje się do zaproponowanej przeze mnie typologii w artykule nr 6. Kwestia wykluczeń i podziałów klasowych w AFN-ach, która jest osią tego artykułu, została opisana przeze mnie wraz ze sposobem analizy danych.

Nawiązana przeze mnie w 2019 r. współpraca z Indiana University Ostrom Workshop doprowadziła do opublikowania kilka lat później artykułu (nr 10) w czasopiśmie *International Journal of the Commons*. W pracy tej przyglądam się bliżej targowiskom jako jednej z form alternatywnych sieci żywnościowych, która funkcjonuje w różnych kontekstach kulturowych. Podkreślam reifikację lokalnych sposobów myślenia, która może silnie oddziaływać na lokalne studia przypadków. W artykule nieprzypadkowo zestawiam targowiska z „centralnego” obszaru badań nad sieciami żywnościowymi (Stany Zjednoczone) i obszaru „półperyferyjnego” (Polska), gdzie modele przejęte od centrum dostosowuje się do lokalnego kontekstu. Wykazuję istotne różnice, na przykład dotyczące motywacji uczestników (producentów i konsumentów) – oraz odmiennych form instytucjonalnego zarządzania, w przypadku polskim opierających się na działaniu biznesu, bez wsparcia instytucji publicznych, w USA – na instytucji miejskiej i oddolnym działaniu dostawców. Dostrzegam jednak także zasadnicze podobieństwa i zbliżone praktyki, stanowiące formy przeciwdziałania dominującemu systemowi żywnościowemu. Obydwa typy targowiska stają się przestrzeniami, gdzie tworzy się jakaś forma wspólnoty (towarzystwa), co przekładając na język Ostrom, można określić jako commoning. A trwałość tej wspólnoty, mimo kryzysu oraz zmian lokalizacji samego targowiska, wzmacnia to stwierdzenie, bowiem to praktyka, a nie fizyczna przestrzeń, kreuje procesy wspólnotowe. Targowiska to też miejsca, gdzie tworzą się różnego rodzaju wykluczenia – w Polsce są to wykluczenia natury ekonomicznej, w USA częściej mają wymiar rasowy, ale też klasowy, bazujący na wyzwaniach ekonomicznych. Porównawcza perspektywa tego badania uwypukla uprzedmiotowienie lokalnych sposobów myślenia, na które mogłyby być podatne wąsko zakrojone studia przypadków. Zamiast odrzucać to porównanie jako zbyt podobne lub zbyt odmiennie, by się nim zajmować, dostrzegamy, że te przypadki oraz nasze odmiennie perspektywy akademickie pozwalają na „odzwyczajanie” od tego, co znane, ujawniając istotne podobieństwa i różnice, które w innym wypadku mogłyby zostać przeoczone. Na przykład można by nie doszacować, w jak odmienny sposób w każdej z analizowanych sytuacji konstruowana i doświadczana jest „różnorodność” społeczno-ekonomiczna. Do tego artykułu wniosłam perspektywę i wrażliwość kraju półperyferyjnego wraz ze znajomością literatury dotyczącej tworzenia alternatywnych sieci żywnościowych, co umożliwiło uchwycenie/wypełnienie luki w wiedzy dotyczącej tego, które czynniki wykraczają poza owe lokalne uwarunkowania i mają zastosowanie w obszarach „peryferyjnych”, takich jak Europa Środkowa i Wschodnia. Wprowadziłam koncepcję food commons, a na równi z drugą autorką zoperacjonalizowałam na potrzeby tekstu inne wymiary Social-Ecological-System

zaczepnięte od Elinor Ostrom. Uczestniczyłam też w części badań na opisywanym targowisku amerykańskim, dzięki temu nie tylko analizowałam polskie targowisko, ale i częściowo amerykańskie.

Wątek kulturowego zapożyczenia w kontekście alternatywnych sieci żywnościowych w Polsce jest też silnie obecny w moim wcześniejszym artykule w *Sustainability* (artykuł nr 6). Był to numer specjalny, którego redaktorem był prof. Petr Jehlicka, postać formująca moje podejście do badania zarówno alternatywnych sieci żywnościowych, jak i zagadnienia napięć między koncepcjami i praktykami tworzonymi w tzw. centrum naukowym a kulturą i instytucjami półperyferii. We wspomnianym artykule stosuję analogię do często dyskutowanej w naukach społecznych kwestii „przeszczepiania” modeli akademickich między krajami i kontekstami kulturowymi. Napięcie między lokalnymi i globalnymi modelami nie jest bowiem specyficzne wyłącznie dla ram akademickich. W podobny sposób dotyczy ono również budowy i bieżących praktyk funkcjonowania AFN. Sieci zlokalizowane w krajach półperyferyjnych charakteryzują się rozdarciem między tendencją do naśladowania inicjatyw z Zachodniej Europy/USA a wzmacnianiem lokalnych wzorców produkcji/konsumpcji. Na przykład krajobraz żywnościowy w Polsce jest nasycony długotrwałymi, rozwiniętymi sieciami, takimi jak targowiska spożywcze, nieformalne łańcuchy wymiany i działki rekreacyjne. Jednocześnie można zaobserwować eksplozję nowych, zapożyczonych inicjatyw. Grupy zakupowe i rolnictwo wspierane przez społeczność (RWS) stają się istotną częścią kompozycji zrównoważonego systemu żywnościowego w regionie. W omawianym artykule, opierając się na teorii praktyk społecznych, przeprowadzam wtórną analizę materiału badawczego i wyróżniam trzy modele sieci – naśladowczy, zakorzeniony i mieszany:

- a) sieci naśladowcze odwołują się do pomysłu, organizacji i implementacji zrównoważonych systemów żywnościowych z Zachodniej Europy lub USA. Przykłady takich sieci to RWS-y, ogrodnictwo miejskie i kooperatywy (kooperatywa Dobrze, grupa zakupowa Zdrowy Bytów, Stowarzyszenie Winiarzy);
- b) sieci AFN zakorzenione to inicjatywy opierające się na codziennych zwyczajach, tradycjach i wzorcach konsumpcji/produkcji. Tradycja i lokalność odnoszą się nie tylko do żywności, ale także do sposobu, w jaki jest zorganizowana sieć. Przykłady takich sieci typowych dla Polski lub krajów Europy Środkowo-Wschodniej obejmują działki rekreacyjne, nieformalne sieci wymiany lub targi, na których dokonywane są codzienne zakupy spożywcze (w naszym badaniu są to Rodzinne Ogrody Działkowe);
- c) sieci mieszane to sieci, w których występują zarówno wzorce naśladowane i tradycyjne. Sieci mieszane często opierają się na lokalnych, zakorzenionych produktach, ale ich dystrybucja bazuje na importowanych modelach. Przykładami

takich sieci są lokalne marki – tu np. nowe schematy certyfikacji wspierają lokalnych rolników (w naszym badaniu są to Targ Frymark oraz Inkubator kulinarny w ramach Lokalnej Grupy Działania).

Artykuł ten bazuje na obszernych badaniach jakościowych, które realizowałam w ramach projektu NCN „Sonata”. Przeprowadziłam wieloetapowy dobór próby do tego badania, co wymagało zrozumienia specyfiki alternatywnych sieci żywnościowych w Europie Środkowej i szukania tego typu inicjatyw poza oczywistymi przestrzeniami, co pozwoliło mi uchwycić i zaproponować opisaną w tej publikacji typologię sieci. Pracując nad artykułem, prowadziłam analizy danych wywołanych, jak i zastanych.

Ważną okolicznością pojawiania się alternatywnych sieci żywnościowych jest globalny kryzys systemu żywnościowego. W obowiązującym obecnie modelu postrzega się żywność jako dobro rynkowe, na którym mogą zarabiać osoby prywatne lub prawne. System ten, oparty na maksymalizacji zysku i skalowany w celu wyżywienia rozproszonych populacji, stał się dominującym podejściem do rozwiązywania deficytów kalorii, ale jednocześnie popycha świat w kierunku wyczerpania zasobów naturalnych. Zwracam na to uwagę w artykule opublikowanym przez międzynarodowy zespół autorów w renomowanym prestiżowym czasopiśmie *Nature Food* (artykuł nr 7). Piszę w nim o konieczności głębokiej reformy systemu. Przedstawiam trzy alternatywne ujęcia żywności: żywność jako towar, prawo człowieka i wspólne dobro. Postrzeganie żywności jako towaru sprowadza ją do wartości ekonomicznej mierzonej ceną rynkową. Warto jednak zauważyć, że w praktyce podejście czysto rynkowe nie występuje. Rynek żywności podlega bowiem rozległym interwencjom państw i organizacji międzynarodowych. Z kolei postulat traktowania żywności jako prawa człowieka obejmuje demokratyczną partycypację w wyborach dotyczących systemu żywnościowego, sprawiedliwy i transparentny dostęp do wszystkich niezbędnych zasobów, istnienie wielu niezależnych nabywców, brak wyczerpania ludzkiego i nadmiernego wykorzystania zasobów oraz przekonanie, że społeczności są w stanie spełnić te kryteria i nie potrzebują ingerencji. Wreszcie postrzeganie żywności jako wspólnego dobra odwołuje się do wspólnego zarządzania zasobami naturalnymi w celu zaspokojenia potrzeb społeczności. Podejście to oznacza „odtowarowanie” żywności i zakwestionowanie jej prywatnego charakteru. W centrum uwagi powinien znaleźć się zrównoważony rozwój, nie zaś maksymalizacja zysku. To ujęcie w oczywisty sposób kwestionuje także rynek jako mechanizm alokowania zasobów koniecznych do produkcji żywności, takich jak ziemia, woda, nasiona i wiedza. W artykule, wspólnie z innymi autorami, wskazuję, że dopiero odejście od postrzegania żywności jako towaru na korzyść perspektywy dobra wspólnego, który oznacza zmianę paradygmatu, pozwoli stworzyć system bardziej sprawiedliwy, bezpieczniejszy dla środowiska i oferujący wyższej jakości żywność. Artykuł powstał jako efekt wspólnej pracy międzynarodowego zespołu, którego byłam

członkinią, nad raportem dotyczącym zrównoważonej konsumpcji¹. Moim głównym wkładem była perspektywa tzw. półperyferii w tym trudności w aplikacji koncepcji dobra wspólnego w kraju postkomunistycznym i różnych sposobów rozumienia pojęcia zrównoważony rozwój.

Opublikowany w 2023 r. w *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* artykuł (nr 11), stanowi podsumowanie instytucjonalnego ujęcia alternatywnych sieci żywnościowych w świetle dotychczas prowadzonych przeze mnie badań. Ponownie przyglądam się w nim sieciom z perspektywy teorii dóbr wspólnych. Podkreślam, że ważnym wymiarem wspólnego działania jest wzmocnienie demokratycznego samostanowienia i kolektywnego współdziałania w reprodukcji dobra wspólnego. W tym ujęciu commons to samoregulujące się układy społeczne służące zarządzaniu zasobami materialnymi i niematerialnymi uznawanymi za niezbędne dla wszystkich, ograniczone w czasie i miejscu, zmieniające się w zależności od różnych społeczeństw, okoliczności i rozwoju technologicznego (por. Bollier, 2014). We wspólnotach nie chodzi o maksymalizację indywidualnych korzyści, ale raczej o zbiorowe decyzje prowadzące do maksymalizacji dobrobytu wszystkich. Takie postrzeganie alternatywnych sieci żywnościowych pozwala nam zobaczyć je jako laboratoria zmiany. A więc przestrzenie społeczne, gdzie popełnia się błędy i eksperymentuje wspólnie, tak by stworzyć odpowiedź na źle działający system – w tym przypadku system żywnościowy. Moim wkładem w tę publikację, poza materiałem badawczym, była konceptualizacja artykułu wraz z metodą analizy danych wokół pojęć zaczerpniętych z koncepcji Elinor Ostrom, dotyczących instytucji formalnych i nieformalnych, a także działania zbiorowego.

Jak wynika z powyższego opisu cyklu publikacyjnego, analiza alternatywnych sieci żywnościowych, ujmowanych poprzez teorię dóbr wspólnych, jest motywem pojawiającym się w szeregu moich artykułów, jednak odnoszą się one do różnych elementów sieci. W wyżej wspomnianym artykule nr 11 proponuję traktowanie AFN-ów jako form działania zbiorowego, którego uczestnicy postrzegają żywność jako dobro publiczne lub wspólne. Alternatywne sieci bezpośrednio łączą konsumentów i producentów żywności, tworząc tym samym zarówno powiązania ekonomiczne, jak i więzi społeczne, które stanowią nowe praktyki społeczne i organizacyjne. Wspólne zasoby (commons) można odróżnić od zasobów niebędących dobrami wspólnymi na podstawie tego, czy ludzie współpracują czy konkurują o dany zasób. W tym sensie to praktyki, a nie miejsce, tworzą dobro wspólne. Osoby aktywnie uczestniczące w sieci nawiązują znajomości i tworzą więzi społeczne, co w elastyczny sposób poszerza zasięg sieci. Jednak najczęściej pozostaje on nadal ograniczony do relatywnie niewielkiej grupy. Dobrą ilustracją tego procesu jest analiza porównawcza amerykańskiego i polskiego targowiska (przeprowadzona w artykule nr 10). Również w artykule opublikowanym w *European Countryside* (nr 2), dotyczącym rolnictwa ekologicznego, wskazuję, że współpraca

---

¹ <https://scientificadvice.eu/advice/a-sustainable-food-system-for-the-european-union/>.

między producentami ekologicznymi na określonym obszarze – a więc swoiste praktyki wspólnotowe – umożliwia tworzenie dobra wspólnego pod postacią silniejszej lokalnej gospodarki i lepszych warunków środowiskowych. Korzyść ta sięga daleko poza zysk poszczególnych rolników, pozwalając na przykład dostarczać żywność wysokiej jakości dla instytucji publicznych. Z kolei o „uwspólnianiu” (commoning) w odniesieniu do terenów, na których produkowana jest żywność, pisałam w artykule we *Wsi i Rolnictwie* (artykuł nr 8). Ziemia może być postrzegana zarówno jako przykład dobra wspólnego w postaci materialnej, jak i przez sposób, w jaki społeczności się wokół tego zasobu organizują. Wiąże się to z postulatem zmiany systemowej, zgodnie z którą ziemia, stanowiąca integralną część procesu wytwarzania żywności, winna być traktowana jako globalny wspólny zasób (Creutzig, 2017). O znaczeniu uwspólnionych terenów świadczą efekty naszych szacunków, z których wynika, że już obecnie aż 10% żywności produkowanej w Polsce może pochodzić z takich obszarów. W artykule charakteryzuję land commons specyficzne dla Europy Środkowo-Wschodniej, w tym takie jak Rodzinne Ogrody Działkowe (ROD), Lasy Państwowe czy Wspólnoty Gruntowe oraz te zaczerpnięte z innego kontekstu kulturowego, jak Ogrody Społecznościowe. Dokumentuję trudności, jakie wiążą się z zakorzenieniem w polskiej przestrzeni projektów „obcych” i wymagających intensywnej współpracy. Konkluduję, że problemy ze wspólnym gospodarowaniem przestrzenią, szczególnie miejską, świadczą o tym, że idea commons/commoning wolno przebija się do społecznej świadomości. Przygotowałam ramy teoretyczne i konceptualne tego artykułu, jak również schemat analizy, wykorzystując moje doświadczenie ze stypendium w Ostrom Workshop. Realizowałam też badania w kilku wspólnotach gruntowych, jak i odwołałam się do moich wcześniejszych badań w ROD.

Choć w swoich pracach poświęciłam wiele uwagi badaniu specyfiki instytucji nieformalnych i oddolnych charakterystycznych dla Europy Środkowo-Wschodniej, istotna była też analiza działania instytucji formalnych, mainstreamowych, które konstruuja system żywnościowy. Z tej perspektywy ważnym osiągnięciem jest opublikowany w *Sociologia Ruralis* artykuł nr 5 pt. „Farmers’ Associations: their resources and channels of influence. Evidence from Poland”. Odwołując się do teorii wpływu w teoriach społecznych, analizuję w nim oddziaływanie organizacji rolniczych na kształtowanie się polityk rolnych (obejmujących częściowo systemy żywnościowe). Na podstawie własnych badań pokazuję, że wpływ polskich organizacji rolniczych na kształt polityki krajowej jest znikomy. Organizacje te są rozdrobnione i mają niewielkie zasoby materialne i niematerialne, również w postaci wiedzy eksperckiej, która jest najbardziej ceniona przez polityków. Zarówno organizacje rolnicze, jak różne formy alternatywnych sieci żywnościowych nie są wystarczająco sprawne, by znacząco oddziaływać na system żywnościowy w Polsce. Częściowo jest to spowodowane trwałym dziedzictwem okresu komunistycznego, które wciąż objawia się nieufnością wobec formalnej i nieformalnej

współpracy i sprawia, że w każdym z krajów Europy Środkowo-Wschodniej proces wymiany informacji, doświadczeń i zasobów jest zakłócony i spowolniony. W niewielkim stopniu jest zatem rekonstruowane dobro wspólne – pojmowane jako forma organizacji społecznej czy wspólnoty wokół żywności. Nadal dominujące jest obracanie dobra wspólnego we własność (prywatną lub publiczną), co jest podstawą akumulacji kapitałów (zarówno finansowych, jak i innych) i służy partykularnym celom indywidualnych lub kolektywnych sił (Błesznowski, Ratajczak, 2018). W tym artykule, pisanym wraz z ekonomistką, połączyłyśmy jej wiedzę ekonomiczną z moim podejściem socjologicznym do analizy działania organizacji i mierzenia ich wpływu i w ten sposób powstała unikalna konceptualizacja podejścia badawczego do tego zagadnienia. Przygotowałam narzędzie do badania jakościowego i zrealizowałam wszystkie wywiady, w dużej mierze byłam również odpowiedzialna za narzędzie ilościowe. W równym stopniu uczestniczyłam w analizach danych ilościowych, sama dokonałam analizy danych jakościowych.

Niezależnie od form instytucjonalnych i mechanizmów działania kluczowy w tworzeniu alternatywnych sieci żywnościowych jest czynnik ludzki. W artykule nr 12, opublikowanym w *Journal of Peasant Studies*, zastanawiam się nad procesem „repeasantyzacji”, a więc tworzeniem się nowej warstwy chłopskiej spośród tzw. back to the landers. Definicja tej grupy społecznej opiera się na dwóch wymiarach: chłopskiej kondycji (peasant condition) oraz metody prowadzenia gospodarstwa rolnego (farming) (van der Ploeg, 2008). Chłopska kondycja definiowana jest przy pomocy kilku następujących pojęć: współzależność od środowiska naturalnego, specyficzny sposób produkcji, relacje z rynkiem oparte na daleko idącej autonomii i elastyczności, ograniczone zaufanie do świata zewnętrznego. Na podstawie naszych badań wskazuję, że to właśnie przedstawiciele „nowej klasy chłopskiej”, znacznie częściej niż rolnicy urodzeni i na stałe żyjący na wsi, są współtwórcami różnych typów alternatyw żywnościowych. Analizowane zjawisko repeasantyzacji odwołuje się do koncepcji stworzonych poza Polską, bowiem w naszym kraju (i na całym świecie) chłopskość ma wydźwięk pejoratywny i nadal dominuje przekonanie o chłopach jako klasie przynależącej do przeszłości (Mokrzycki, 2001). Tymczasem chłopski sposób produkcji, który mniej lub bardziej świadomie rekonstruują opisywani przeze mnie w tym artykule „nowi” rolnicy, staje się formą kontestacji dominującego modelu systemu żywnościowego i upominania się o autonomię w układzie, w którym chłopci doświadczają zależności, marginalizacji i deprivacji. Mimo że skala badanego zjawiska jest niewielka, to dzięki wysokiemu poziomowi kapitału społecznego i kulturowego badanych ich działania stają się (nieśmiałą) inspiracją dla otoczenia. Artykuł ten, w tym jego podstawa teoretyczna, odwołuje się m.in. do moich wcześniejszych publikacji dotyczących książki o repeasantyzacji van der Ploega (2015), jak i o chłopach i quasi-chłopach

(2019). Do badanych udało się dotrzeć dzięki mojej sieci kontaktów, które zbudowałam przez lata badań i aktywizmu na wsi i w AFN-ach.

Reasumując: na osiągnięcie zatyłowane: „Alternatywne Sieci Żywnościowe w Polsce: instytucje, praktyki i ograniczenia wspólnotowórcze” składa się cykl badań, w których rekonstruję i krytycznie analizuję polskie AFN-y, wskazując, że ich potencjał wspólnotowórczy jest ograniczony przez czynniki strukturalne, kulturowe i historyczne. Po pierwsze, wskazuję, że dominują w nich przedstawiciele miejskiej klasy średniej oraz rolniczej awangardy, często tzw. back to the landers, co sprzyja endogennym i egzogennym wykluczeniom – od klasowych po światopoglądowe – oraz utrwała enklawowy charakter sieci, choć m.in. badania back to the landers pokazują, że inne patrzenie na sposób produkcji bywa zachętą do szukania nowych sposobów funkcjonowania w systemie żywnościowym dla konwencjonalnych rolników. Po drugie, pokazuję napięcia wynikające z przenoszenia modeli z krajów „centrum” do realiów półperyferyjnych, gdzie krzyżują się zapożyczone wzorce i lokalne tradycje, tworząc hybrydowe, często niestabilne formy organizacji (np. w postaci kooperatyw). Po trzecie, wprowadzam nowatorską w Polsce perspektywę metodologiczną łączącą analizę instytucjonalną z teorią dóbr wspólnych, przesuwając akcent z żywności jako towaru na żywność jako dobro wspólne. W tym ujęciu AFN-y stają się laboratoriami zmiany – miejscami eksperymentowania z alternatywnymi modelami produkcji i dystrybucji – lecz najczęściej pozostają „ułomną wspólnotą żywnościową”, w której więzi i mechanizmy współzarządzania rzadko wykraczają poza wąskie, homogeniczne grono uczestników, a potencjał transformacyjny hamują ograniczenia skali, zasobów i kapitału zaufania.

1.4. Projekty badawcze oraz wykorzystywane w nich metody

Przeprowadzenie badań opisanych w niniejszym autoreferacie nie byłoby możliwe bez uczestnictwa w licznych projektach badawczych, w których pełniłam rozmaite role, od kierowniczych po wykonawcze. Z punktu widzenia opisywanego tutaj dzieła najważniejszy był projekt „Zwrot jakościowy? O roli i znaczeniu nowych postaw konsumentów i producentów. Na przykładzie alternatywnych sieci żywnościowych” (konkurs SONATA, Narodowe Centrum Nauki), który realizowałam w latach 2018-2023 wspólnie z dr. hab. Wojciechem Goszczyńskim (UMK). Mimo wykorzystania wielu źródeł zastanych (regulaminy, statuty instytucji badanych, strony internetowe, funpage'e), w tym projekcie wykorzystywane były materiały pozyskane metodami jakościowymi i ilościowymi. Badania zostały zrealizowane w sześciu celowo dobranych terenach działań alternatywnych sieci żywnościowych w Polsce. Ich dobór bazował na moich wcześniejszych badaniach AFN-ów. Zależało nam na dużym zróżnicowaniu geograficznym funkcjonowania tych sieci, a także na uwzględnieniu sieci miejskich, wiejskich,

egalitarnych i elitarnych. W ramach tego projektu zrealizowałam 75 pogłębionych, ustrukturyzowanych wywiadów; były one realizowane z konsumentami, producentami, a także osobami z otoczenia (np. pracownikami samorządów, gdzie były tworzone owe sieci). Dla metody ilościowej zastosowano ankiety kwestionariuszowe (metodą PAPI) z 385 konsumentami zaangażowanymi w alternatywne sieci żywnościowe. Na materiale z tego projektu opierają się analizy zawarte w artykułach nr: 6, 9, 10, 11. Choć podejście jakościowe jest mi szczególnie bliskie, a w przypadku podejmowanej tematyki tym bardziej, to jestem zwolenniczką łączenia metod badawczych. Dlatego badania jakościowe i ilościowe zostały uzupełnione przez obserwacje uczestniczące w każdej z sieci oraz dokumentację fotograficzną.

Zebrane wywiady jakościowe oraz zdjęcia z obserwacji uczestniczących były analizowane w programie MAXQDA 2020, który umożliwił zakodowanie, kategoryzowanie materiału i przyporządkowywanie odpowiednich cytatów. Skorzystałam też z możliwości wykorzystania narzędzi automatyzujących analizy i pozwalających stworzyć mapy konceptualne i kody.

Zarówno przed realizacją projektu SONATA, jak i po jego zakończeniu, prowadziłam badania (z ich konceptualizacją oraz tworzeniem narzędzi badawczych) pozwalające zrozumieć wieloaspektowość polskich AFN-ów (bez pozyskania dodatkowych środków):

1. badania ankietowe online wśród członków kooperatyw spożywczych (2015 r.) na zbiorowości 174 członków kooperatyw (badanie realizowane z A. Bilewicz). Efektem były artykuły 1, 3, 4. Celem badania było rozpoznanie profilu społeczno-demograficznego uczestników oraz ich motywacji i praktyk związanych z uczestnictwem w AFN-ach. Dobór respondentów miał charakter celowy; ankieta została rozpowszechniona przez sieci kooperatyw.

Analiza danych objęła analizę opisową oraz eksplorację struktury badanej grupy, stanowiąc podstawę do konceptualizacji hybrydowego modelu kooperatywy – jako formy łączącej funkcje ekonomiczne, społeczne i obywatelskie. Dane zostały opracowane z wykorzystaniem statystyki opisowej i podstawowych analiz porównawczych (m.in. zależności między zmiennymi socjodemograficznymi a formami zaangażowania).

2. 40 ustrukturyzowanych wywiadów pogłębionych z dostawcami i członkami kooperatyw (2012-2016 r., badanie realizowane z A. Bilewicz). Efektem były artykuły 1, 3, 4. Dobór uczestników miał charakter celowy i został oparty na kryterium aktywnego zaangażowania w alternatywne sieci żywnościowe. Celem badania było uchwycenie codziennych praktyk konsumenckich, normatywnych przekonań oraz strategii zaangażowania w życie kooperatyw. Analiza wywiadów została przeprowadzona zgodnie z podejściem tematycznym, z wykorzystaniem kodowania otwartego, co pozwoliło na identyfikację powtarzających się wzorców i ram interpretacyjnych. Wyniki stanowiły

podstawę do teoretyzowania kategorii, takich jak „enklawy aktywizmu” czy „estetyka alternatywy”, w kontekście miejskich form uczestnictwa w AFN-ach.

3. Badanie ankietowe online (49) oraz (14) wywiadów pogłębionych, ustrukturyzowanych z tzw. back to the landers (2023 r., badanie realizowane z A. Bilewicz). Efektem był artykuł numer 12. W badaniu wykorzystano podejście mieszane, ze szczególnym uwzględnieniem jakościowego komponentu analizy. Dobór uczestników bazował na moich wcześniejszych badaniach nad alternatywnymi sieciami żywnościowymi (AFN), dzięki czemu możliwe było dotarcie do zróżnicowanej grupy tzw. back to the landers. Zależało nam na maksymalnym zróżnicowaniu geograficznym respondentów oraz reprezentacji różnych typów zakorzenienia – w sieciach miejskich, wiejskich, egalitarnych i elitarnych. W badaniu ilościowym przeprowadzono sondaż online (n=49), którego celem było rozpoznanie podstawowych cech społeczno-demograficznych nowych rolników, ich strategii produkcji oraz relacji z rynkiem i lokalnymi społecznościami. W badaniu jakościowym zrealizowano 14 pogłębionych, ustrukturyzowanych wywiadów z osobami prowadzącymi niewielkie, często ekologiczne gospodarstwa. Szczególny nacisk położono na analizę ścieżek życiowych badanych, ich motywacji do przejścia na rolnictwo, sposobów budowania autonomii oraz wykorzystywania zasobów społecznych i kulturowych. Analiza wywiadów pogłębionych miała charakter systematyczny i była prowadzona zgodnie z zasadami analizy tematycznej, z uwzględnieniem kategorii teoretycznych zaczerpniętych z teorii kapitałów Bourdieu oraz koncepcji chłopskiego sposobu produkcji (peasant mode of production) van der Ploega.

2. Informacja o wykazywaniu się istotną aktywnością naukową albo artystyczną realizowaną w więcej niż jednej uczelni, instytucji naukowej lub instytucji kultury, w szczególności zagranicznej.

W trakcie mojej pracy zawodowej od uzyskania stopnia naukowego doktora wzięłam aktywny udział w ponad czterdziestu konferencjach i seminariach naukowych, z których najważniejsze to: trzykrotny udział w zjazdach European Society for Rural Sociology. Odbyłam kilka ważnych wyjazdów zagranicznych do ośrodków znaczących dla mojej dziedziny badań. Gościłam w styczniu 2017 roku u profesora Gianluca Brunorigo, który jako jeden z pierwszych na świecie podjął tematykę AFN-ów, na Uniwersytecie w Pizie na wydziale: Department of Agriculture, Food and Environment, University of Pisa, który jako jeden z pierwszych na świecie podjął tematykę AFN-ów, W czasie tego pobytu analizowałam polskie odstępstwa od modelu włoskiego, który w literaturze przedmiotu często uznawany jest jako swego rodzaju „typ

idealny” AFN. Pobyt tam zaowocował publikacją artykułów “Beyond the “Northern” and “Southern” Divide: Food and Space in Polish Consumer Cooperatives” oraz “Between Imitation and Embeddedness: Three Types of Polish Alternative Food Networks”. W tym samym roku, w maju, pracowałam jako visiting researcher w Ruralia Institute w Mikkeli (Finlandia), gdzie realizowałam project: „Food cooperatives: between local initiatives and global social movement”. W trakcie tego pobytu starałam się określić, na ile alternatywne sieci żywnościowe mogą pełnić transformacyjną funkcję wobec dominującego systemu żywnościowego. Wygłosiłam dwa referaty na temat moich badań dotyczących transformującej roli krótkich łańcuchów żywnościowych oraz przeprowadziłam kilka wywiadów z przedstawicielami instytucji tworzących – niezwykle silny w Finlandii – ruch spółdzielczy. Nawiązałam kontakt z przedstawicielami Pellervo – najstarszej w Finlandii konfederacji spółdzielni rolniczych. Współpraca ta doprowadziła do publikacji kilku artykułów popularnonaukowych o spółdzielniach, a w późniejszym czasie była inspiracją dla stworzenia przez kilkuosobowy zespół (wraz ze mną) Sieci Kooperatyw Spożywczych w Polsce.

W latach 2019-2020 przez 12 miesięcy przebywałam na wyjeździe naukowym w USA. Otrzymałam wtedy stypendium badawcze w Ostrom Workshop na Indiana University w Bloomington. Jest to jeden z najlepszych ośrodków na świecie zajmujących się badaniami instytucjonalnymi, kontynuujący dzieło swojej założycielki Elinor Ostrom – laureatki Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii. W Bloomington brałam aktywny udział w zajęciach uniwersyteckich: zarówno w Ostrom Workshop, jak w Food Institute. W czasie pobytu wygłosiłam kilka referatów na temat moich badań. Prowadziłam również badania dotyczące działania instytucji związanych z żywnością (lokalne targowisko zarządzane przez miasto), szczególnie w sytuacji ostrego konfliktu. Wspólnie z Jennifer Robinson, profesor na Indiana University, przygotowałam narzędzia do badania tzw. back to the landers – osób, które powróciły lub podjęły pracę w rolnictwie w późniejszym okresie życia. Niestety wybuch pandemii Covid-19 nie pozwolił na realizację tych badań w USA, natomiast udało mi się je przeprowadzić w Polsce, co zaowocowało omawianym we wcześniejszej części autoreferatu artykułem w *Journal of Peasant Studies* (nr 12).

Ważne i wpływające na moje dalsze działania naukowe, ale także aktywistyczne, było zaproszenie do współpracy w Group of Chief Scientific Advisors przy Komisji Europejskiej. W ramach tego przedsięwzięcia wzięłam udział w opracowaniu raportu „Towards a Sustainable Food System. Moving from food as a commodity to food as more of a common good”. Będąc w tym zespole jedyną osobą z Europy Środkowo-Wschodniej, zwracałam uwagę na odmienne trajektorie rozwoju systemów żywnościowych w naszym regionie w porównaniu do krajów tzw. piętnastki, na niski poziom zaufania społecznego, niższy poziom good governance (Wilkin, 2013). Współpraca z tym zespołem zaowocowała wspólnym artykułem (nr 7). Razem z kilkoma

osobami pracującymi przy tym raporcie pozyskaliśmy środki na projekt „Horyzont Europa: SWIFT – Supporting Women Led Innovations in Farming and Rural Territories” (na lata 2022-2026)². Pełnię w nim rolę kierownika polskiej części badania. Ponieważ projekt koncentruje się na tych rolniczkach, które działają na obrzeżach dominującego systemu żywnościowego, współtworząc alternatywne formy produkcji i dystrybucji, jest logiczną kontynuacją dotychczasowych moich badań.

Kolejny projekt, w którym brałam udział jako główny wykonawca: „Potencjał Absorpcji uchodźców przez wiejskie i małomiasteczkowe społeczności lokalne” (2022-2023), choć przede wszystkim dotyczył sytuacji migrantów wojennych z Ukrainy na wsiach i w małych miastach, pośrednio również dotyczył słabości systemu żywnościowego – braku rąk do pracy w rolnictwie, który potencjalnie mogą wypełnić właśnie przybywający spoza UE. Z naszych badań wynikało, że mimo iż wiele gospodarstw i przedsiębiorstw musiałoby ograniczyć działanie, gdyby nie praca migrantów, to równocześnie badani nie do końca postrzegają ich jako równoprawnych współmieszkańców, niechętnie zgadzając się na transfery finansowe, które są dostępne dla każdej osoby posiadającej PESEL. Uczestnictwo w tym projekcie zaowocowało współpracą z Camille Robert-Boeuf pracującą w LADYSS laboratory i Europes-Eurasie Research Center (INALCO).

Swoistym podsumowaniem moich dotychczasowych prac i ewolucji mojego myślenia o rozwoju wsi jest tekst pt.: „Mniej”, opublikowany w książce „Polska wieś 2044. Wizja rozwoju” (Halamska, Kłodziński, Stanny red. 2024), w którym pisałam, że jedyną możliwością poprawy systemów żywnościowych jest zmiana paradygmatu myślenia o żywności w kierunku dobra wspólnego. Biorąc pod uwagę pogłębiającą się katastrofę klimatyczną, commoning powinno uwzględniać potrzeby osób ludzkich i nie-ludzkich (Latour, Czarnacka, Gdula, 2009). We wspólnotach nie chodzi o maksymalizację indywidualnych korzyści, egoistyczny indywidualizm czy legitymizowanie użycia siły, ale raczej o zbiorowe decyzje, instytucje, własność i wspólne cele, które są ukierunkowane na maksymalizację dobrobytu wszystkich, co wiąże się z ograniczeniem konsumpcji na tzw. Globalnej Północy.

3. Informacja o osiągnięciach dydaktycznych, organizacyjnych oraz popularyzujących naukę lub sztukę.

Moje zaangażowanie w alternatywne sieci żywnościowe nie ogranicza się do pracy naukowej. Od piętnastu lat aktywnie uczestniczę w tworzeniu ruchu kooperatywnego. Jest to zarówno forma popularyzacji prowadzonych przeze mnie badań wśród interesariuszy systemu

---

² W skład konsorcjum wchodzi badacze, rolnicy i aktywiści z Hiszpanii, Austrii, Holandii, Francji, Belgii, Włoch, Szwajcarii, Portugalii, Polski.

żywnościowego, jak poszukiwanie inspiracji. Przez wiele lat uczestniczyłam w pracach koordynujących działanie i rozwój najstarszej polskiej kooperatywy o nazwie „Grochowska”. Zabiegałam o utworzenie instytucji parasolowej dla polskich kooperatyw, wychodząc z założenia, że wzmocnić ruch kooperatywistyczny może tylko instytucja zapewniająca wiedzę i różnego rodzaju wsparcie dla istniejących, jak i nowo powstałych kooperatyw. W 2021 roku, dzięki wsparciu EIT Food (European Institute of Innovation and Technology) oraz Fundacji im. Heinricha Bölla, przeprowadziłam badania dotyczące działania tego typu instytucji w wybranych krajach UE (Hiszpania, Włochy, Węgry, Czechy). W efekcie pod moim kierownictwem powstał raport po polsku i angielsku pt. „Kooperatywy spożywcze w UE. Lekcje dla Polski” (wspólnie z B. Błesznowski i A. Gąsiorowska). W raporcie, analizując trajektorie rozwoju kooperatyw w Czechach, na Węgrzech, we Włoszech i Hiszpanii, zwracam uwagę na rolę instytucji formalnych i nieformalnych w ich działaniu, jak również odmienne praktyki tych działających w Europie Środkowej i Południowej. Opublikowanie tego raportu i jego promocja wśród przedstawicieli polskich kooperatyw umożliwiły podjęcie kolejnych kroków. Wraz z większą grupą interesariuszy pozyskaliśmy środki na uruchomienie i zarejestrowanie w 2025 roku instytucji parasolowej pod nazwą Sieć Kooperatyw Spożywczych (SKS). Przygotowaniu powołania SKS-u towarzyszyły realizowane przeze mnie badania (sfinansowane przez Fundację Roberta Boscha) wśród przedstawicieli różnych polskich instytucji (samorządowych, ośrodków doradztwa rolniczego itd.), które mogłyby stać się sojusznikami rozwoju ruchu kooperatywnego. Ukoronowaniem tych prac był raport dotyczący powołania organizacji parasolowej kooperatyw w Polsce, którego jestem współautorką. Przez ostatnie pięć lat uczestniczyłam w rozmowach z Ministerstwem Rolnictwa, występowałam w Senacie, audycjach radiowych, a także prowadziłam zajęcia wśród nauczycieli (w ramach programów Centrum Nauki Kopernik), dla dzieci w szkołach podstawowych i dla członków Lokalnych Grup Działania. Brałam także udział jako ekspertka w Ogólnopolskim Dialogu Obywatelskim o Polityce Żywnościowej. Celem tych działań jest szukanie sprzymierzeńców i szerzenie wiedzy o znaczeniu krótkich łańcuchów żywnościowych dla rozwoju obszarów wiejskich, ograniczenia efektów katastrofy klimatycznej oraz poprawy dostępności wysokiej jakości żywności w miastach.

Jestem przekonana o konieczności angażowania się naukowców w działania na rzecz lepszej polityki. Z tą myślą wzięłam udział w czterech badaniach, zleconych przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi oraz Centralny Ośrodek Doradztwa Rolniczego, dotyczących różnych aspektów budowania sektora rolnictwa ekologicznego. Każde z nich zakończyło się obszernym raportem³. Wybrane wyniki naszych badań (m.in. te podkreślające znaczenie

---

³ Jasiński J., Hałasiewicz A., **Śpiewak R.**, Dominiak-Woźniak D. (2019). Stymulowania produkcji żywności ekologicznej.
Jasiński J., **Śpiewak R.**, Hałasiewicz A., Gelo-Kluczyńska M. (2017). System transferu wiedzy w rolnictwie ekologicznym.

współpracy między producentami ekologicznymi, wsparcia na poziomie samorządowym, uproszczenia biurokracji) zostały uwzględnione w Ramowym Planie Działań dla Żywności i Rolnictwa Ekologicznego w Polsce na lata 2014-2020.

Mimo że na co dzień, pracując w Polskiej Akademii Nauk, nie mam kontaktów ze studentami, uważam dydaktykę za ważne zadanie naukowca. Regularnie prowadzę gościnne zajęcia na Uniwersytecie Warszawskim (wydział Artes Liberales, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, Otwarty Uniwersytet UW, Ekologiczny Uniwersytet Ludowy, Szkoła Agroekologii, Indiana University: Institute Food Studies oraz Polish Studies Center). Są to wykłady i seminaria poświęcone społecznym aspektom rolnictwa, w tym znaczeniu działań prośrodowiskowych w rolnictwie z punktu widzenia jakości życia na obszarach wiejskich, oraz alternatywnym sieciom żywnościowym.

Przez lata podejmowałam liczne działania organizacyjne na rzecz mojego miejsca pracy m.in:

- zasiadałam w komisjach ds. ewaluacji w czasie poprzednich okresów oceny, jak i obecnie;
- zasiadałam w komisjach ds. zatrudnienia nowych pracowników, jak i oceny obecnych;
- zorganizowałam konferencję jubileuszową dla profesor Marii Hałamskiej oraz byłam współredaktorem prowadzącym numeru specjalnego jej poświęconego;
- organizowałam działania promocyjne wokół albumu „Patrząc na wieś”, którego jestem współautorką;
- współtworzyłam i współorganizowałam pięć debat na 50-lecie IRWiR PAN oraz konferencję Jubileuszową;
- od 2 lat prowadzę w IRWiR PAN pierwszy w PAN klub filmowo-dyskusyjny.

4. Oprócz kwestii wymienionych w pkt. 1-6, wnioskodawca może podać inne informacje, ważne z jego punktu widzenia, dotyczące jego kariery zawodowej.

Rozpoczęłam pracę w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa niedługo po integracji Polski z Unią Europejską. Był to niezwykle ciekawy, aczkolwiek pełen wyzwań czas dla polskiej wsi. Zajmowałam się przed doktoratem, jak i bezpośrednio po jego obronie rozwojem wiejskim, wyborem modelu tegoż oraz narzędzi, jakimi można go wprowadzić. Kilka lat analizowałam

---

Jasiński J., **Śpiewak R.**, (2016). Prorozwojowe wykorzystanie rolnictwa ekologicznego w polityce i działaniach samorządów lokalnych – analiza wybranych przypadków.

Jasiński J., Michalska S., **Śpiewak R.**, 2013: Rolnictwo ekologiczne czynnikiem rozwoju lokalnego – analiza wybranych przypadków. Raport IRWiR PAN.

program LEADER, który w założeniach jest jednym z ważniejszych mechanizmów wspierających działania oddolne na obszarach wiejskich. Został on zaprojektowany tak, by wzmacniać odporność społeczności lokalnych, bazując na zasobach wewnętrznych sieci gmin wiejskich. W efekcie realizowanych przeze mnie badań, także w międzynarodowym zespole francusko-polsko-czesko-niemieckim ALDETEC (analiza danych zastanych, wywiady pogłębione, analiza sieciowa na podstawie danych ilościowych), napisałam kilka artykułów. Również w tej serii artykułów zwracałam uwagę na specyfikę polskiego kontekstu we wdrażaniu unijnego programu, m.in. jego zbyt rozbudowaną biurokrację, stopniowe odrywanie się od idei oddolności, która była zasadniczym elementem od jego zarania.

Zainteresowanie rolnictwem ekologicznym również wiąże się z problematyką rozwoju polskich obszarów wiejskich. W kolejnych (w sumie czterech) edycjach badań analizowałam ten typ produkcji jako instrument rozwoju wiejskiego na poziomie lokalnym, w oparciu m.in. o koncepcje rynków zakorzenionych i teorię dóbr wspólnych. W raportach z badań, jak i licznych artykułach wskazywałam na kluczową rolę instytucji, w rozumieniu Ostrom – zarówno formalnych (ze szczególnym uwzględnieniem lokalnych), jak i nieformalnych. Równocześnie, jak pisałam powyżej, robiłam też badania dotyczące kooperatyw i innych nisz w systemie żywnościowym z punktu widzenia rolników, w tym tzw. powracających na wieś (back to the landers).

Poniżej wymieniam pozostałe ważniejsze projekty realizowane przeze mnie w latach 2014-2025.

- 2022-2026. Kierowniczka polskiej części badań: Program Horyzont Europa: SWIFT – Wspieranie innowacji prowadzonych przez kobiety na obszarach wiejskich.
- 2022-2023. Kierowniczka projektu: Wsparcie uchodźców przez przedsiębiorców – badania ilościowe i jakościowe (UN Global Compact Network Poland).
- 2024-2025. Główna wykonawczynie: Dobrostan polskich rolniczek (Europejska Fundacja Wsparcia Rozwoju Kobiet na Wsi „Agro Woman”).
- 2020-2024. Kierowniczka projektu (część badawcza): System gwarancji jakości dobrego mięsa wieprzowego (Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa).
- 2022. Kierowniczka projektu: Polskie kooperatywy spożywcze – ścieżki rozwoju (EIT FOOD, Fundacja im. Heinricha Bölla).
- 2022-2023. Główna wykonawczynie: Potencjał absorpcji uchodźców przez społeczności lokalne na obszarach wiejskich i w małych miastach (Program NAWA Urgency).
- 2020. Główna wykonawczynie: Analiza procesu skracania łańcucha dostaw żywności w kontekście pandemii COVID-19 – badanie wstępne i opracowanie narzędzia badawczego (Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie).

- 2020. Kierowniczką projektu: Wzorce konsumpcji żywności podczas lockdownów w 3 krajach (USA, Włochy, Polska) (Food Institute, Indiana University).
- 2019-2020. Współautorka raportu: Zrównoważony system żywnościowy dla Unii Europejskiej, Science Advice for Policy by European Academies (SAPEA).
- 2019. Główna wykonawczynie: Międzynarodowa analiza porównawcza krajowych systemów wsparcia dla rolnictwa ekologicznego i przetwórstwa oraz opracowanie wzorców dla rozwiązań polskich (Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi).
- 2018-2023. Kierowniczką projektu: Zwrot jakościowy? O roli i znaczeniu nowych postaw konsumentów i producentów. Na przykładzie alternatywnych łańcuchów żywności (Narodowe Centrum Nauki, projekt SONATA, nr UMO-2017/26/D/HS6/00869).
- 2017. Główna wykonawczynie: Marketing, promocja oraz analiza rynku: analiza rynku produkcji ekologicznej w Polsce, w tym określenie szans i barier dla rozwoju tego sektora produkcji; System transferu wiedzy w rolnictwie ekologicznym – określenie barier rozwoju rynku.
- 2017-2018. Wykonawczynie: Sto lat rozwoju polskiej wsi (finansowanie: Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa).
- 2014-2017. Główna wykonawczynie: Organizacje rolnicze w Polsce: ich siła i wpływ na politykę państwa (Narodowe Centrum Nauki, projekt OPUS, nr UMO-2013/11/B/HS4/01691).
- 2016. Główna wykonawczynie: Prorozwojowe wykorzystanie rolnictwa ekologicznego w polityce i działaniach samorządów lokalnych – analiza wybranych przypadków (Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi).
- 2013. Główna wykonawczynie: Rolnictwo ekologiczne czynnikiem rozwoju lokalnego – analiza wybranych przypadków (instytucja zamawiająca i finansująca: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi)

Moja aktywność badawcza, publikacyjna i popularyzatorska została doceniona zarówno przez gremia naukowe, jak współpracujące instytucje.

1. Nagroda dyrektora za działalność naukową w roku sprawozdawczym 2018. Nagroda przyznana w lutym 2019 r.
2. Nagroda dyrektora za działalność naukową w roku sprawozdawczym 2019. Nagroda przyznana w styczniu 2020 r.
3. Nagroda dyrektora za szczególne zaangażowanie w pracę organizacyjną na rzecz instytutu, promocję badań i aktywność popularyzatorską w czasie pandemii i trwającego zaostrzonego reżimu sanitarnego. Nagroda przyznana w grudniu 2020 r.

4. Odznaka honorowa „Zasłużony dla rolnictwa”. Odznaczenie przyznane za osiągnięcia w dziedzinie rolnictwa, rozwoju wsi i rynków rolnych, 2022 r.
5. Nagroda dyrektora za działalność publikacyjną w roku sprawozdawczym 2022; Nagroda przyznana w 2023 r.
6. Nagroda dyrektora za działalność publikacyjną w roku sprawozdawczym 2023; Nagroda przyznana w 2024 r.
7. Nagroda motywacyjna dyrektora za działalność organizacyjną na rzecz Instytutu w 2024 r.
8. Nagroda Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi za publikację o tematyce związanej z rolnictwem, rozwojem wsi, rynkami rolnymi i rybołówstwem pt.: Polska wieś i polskie rolnictwo. 20 lat w Unii Europejskiej, Wydawnictwo IRWiR PAN 2024. (wraz z pozostałymi autorami).

Byłam również promotorem pomocniczym pracy doktorskiej Jakuba Jasińskiego, zatytułowanej: Jakość rządzenia na poziomie lokalnym a efektywność wykorzystania endogenicznych potencjałów wsi. Praca została obroniona w grudniu 2016 roku, a promotorem głównym był prof. Jerzy Wilkin.

Bibliografia pozycji cytowanych w autoreferacie.

- Ajates, R. (2021). Reducing the risk of co-optation in alternative food networks: Multi-stakeholder cooperatives, social capital, and third spaces of cooperation. *Sustainability*, 13(20):11219. doi: 10.3390/su132011219.
- Bilewicz, A., Potkańska, D. (2013). Jak kiełkuje społeczeństwo obywatelskie? Kooperatywy spożywcze w Polsce jako przykład nieformalnego ruchu społecznego, *Trzeci Sektor*, 3, 25–44.
- Błesznowski, B. (2014). *Kooperatyzm, spółdzielczość, demokracja*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Błesznowski, B., Ratajczak, M. (2018). The Principles of the Common: Towards a Political Philosophy of Polish Cooperativism. *Praktyka Teoretyczna*, 27(1), 98–130. <https://doi.org/10.14746/prt.2018.1.5>.
- Bollier, D. (2014). *The Commons. Dobro wspólne dla każdego*. Faktoria.
- Brunori, G., Rossi, A., Malandrin, V. (2011). Co-producing transition: Innovation processes in farms adhering to solidarity-based purchase groups (GAS) in Tuscany, Italy. *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 18(1), 28–53.
- Bui, S., Cardona, A., Lamine, C., Cerf, M. (2016). Sustainability transitions: Insights on processes of niche-regime interaction and regime reconfiguration in agri-food systems. *Journal of Rural Studies*, 48, 92–103. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2016.10.003>.
- Creutzig, F. (2017). Govern land as a global commons. *Nature*, 546(7656), 28–29. <https://doi.org/10.1038/546028a>.
- Goodman, D. (2004). Rural Europe Redux? Reflections on Alternative Agro-Food Networks and Paradigm Change. *Sociologia Ruralis*. [44\(1\) DOI: 10.1111/j.1467-9523.2004.00258.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2004.00258.x).
- Goszczyński, W. (2023). *Idylle, hybrydy i heterotopie. Wiejskość i jedzenie w alternatywnych sieciach żywnościowych*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Goszczyński, W., Knieć, W. (2010). Rolnictwo w sieci: alternatywne sieci produkcji i dystrybucji żywności. *Wieś i Rolnictwo*, (2), 49–64.
- Goszczyński W., Wróblewski M., Wójtewicz A. (2018). Jakość w polskich alternatywnych sieciach żywnościowych, analiza praktyk społecznych. *Studia Socjologiczne* 1 (228). 143–170. DOI: 10.24425/119090.
- Jarosz, L. (2008). The city in the country: Growing alternative food networks in Metropolitan areas. *Journal of Rural Studies*, 24(3), 231–244. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2007.10.002>.

Kopczyńska, E. (2017). Economies of Acquaintances. Social Relations during Shopping at Food Markets and in Consumers' Food Cooperatives, *East European Politics & Societies*, (DOI: 10.1177/0888325417710079).

Kopczyńska, E. (2021). Jedzenie i inne rzeczy. Antropologia zmiany w systemach żywnościowych. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Latour, B., Czarnacka, A., Gdula, M. (2009): *Polityka natury. Nauki wkraczają do demokracji*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Michel-Villarreal, R., Vilalta-Perdomo, E., Hingley, M., Canavari, M. (2025). Rethinking alternative food networks: unpacking key attributes and overlapping concepts. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 49(3), 415–442.

<https://doi.org/10.1080/21683565.2024.2420831>.

Mokrzycki, E. (2001). *Bilans niesentymalny*. IFiS PAN.

Murdoch, J., Marsden, T. (2006). Between the local and the global: Confronting complexity in the contemporary agri-food sector. (*Research in Rural Sociology and Development*, v. 12). Emerald Group Publishing Limited.

Renting, H., Marsden, T.K., Banks, J. (2003). Understanding Alternative Food Networks: Exploring the Role of Short Food Supply Chains in Rural Development. *Environment and Planning*, 35(3), 393–411. <https://doi.org/10.1068/a3510>.

Straczuk, J. (2022) *Kwestia smaku. O klasowym wymiarze upodobań kulinarnych, alternatywnych systemach wartości i legitymizacji nierówności społecznych*, s. 33–57 (DOI: 10.24425/sts.2022.141422).

Tregear, A. (2011). Progressing knowledge in alternative and local food networks: Critical reflections and a research agenda. *Journal of Rural Studies*, 27(4), 419–430.

Wilkin, J. (Red.). (2013). *Jakość rządzenia w Polsce. Jak ją badać, monitorować, poprawiać*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.

van der Ploeg, J.D. (2008). The New Peasantries: Struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization. Earthscan.

Zoll, F., Specht, K., Siebert, R. (2021). Alternative = transformative? Investigating drivers of transformation in alternative food networks in Germany. *Sociologia Ruralis*, 61(3), 638–659. <https://doi.org/10.1111/soru.12350>.